

**ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ**

ДЕРЕВ'ЯНКО Ірина Сергіївна

УДК 72.012.8:726.1

**ЕВОЛЮЦІЯ КОМПОЗИЦІЙНИХ ПРИЙОМІВ ФОРМУВАННЯ
ВНУТРІШНЬОГО ПРОСТОРУ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ
СЛОБОЖАНЩИНИ XVII- поч. XXI ст.**

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата архітектури

Харків – 2007

Н 716.6 (49к)99

72.01
72.025.4

Дисертацією є рукопис

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00762018 (0)

Робота виконана в Харківській державній академії дизайну і мистецтв Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник:

кандидат архітектури, доцент Марченко Тетяна Львівна,
Харківська державна академія дизайну і мистецтв
Міністерства освіти і науки України, кафедра „Інтер’єр та обладнання”

Офіційні опоненти:

доктор архітектури, професор Лаврик Генадій Іванович,
Київський національний університет будівництва та архітектури
Міністерства освіти і науки України, кафедра „ Архітектурної кваліметрії”;
кандидат архітектури, доцент Конопльова Олена Володимирівна,
Харківська національна академія міського господарства
Міністерства освіти і науки України, кафедра „Ландшафтного дизайну”.

Провідна установа: Полтавський національний технічний університет ім. Ю. Кондратюка Міністерства освіти і науки України, кафедра „Архітектури будівель та містобудування” , м. Полтава

Захист відбудеться « 8 » лютого 2007р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.056.02 при Харківському державному технічному університеті будівництва та архітектури за адресою: 61002, м. Харків, вул. Сумська, 40, конференц - зал архітектурного факультету.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури за адресою: 61002, м. Харків, вул.Сумська,40

Автореферат розісланий «26» грудня 2006 року

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Ігнатська Н.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Під час оновлення нашого суспільства з'явилась потреба у звертанні до своїх духовних витоків і саме через це постала необхідність в реконструкції старих та будівництві нових храмів. Продовж існування в Україні радянської влади саме через їх призму офіційні ідеологи більшовизму та, власне, і держава підходила до визначення пріоритетів духовного розвитку суспільства, його складових, ролі і частки культурних набутків минулих поколінь у формуванні поколінь прийдешніх. В результаті такого дозованого доступу широкого загалу до історико-культурної спадщини відбувалося духовне зубожіння народу, менталітет якого складався на ґрунті багатовікових традицій філософського і культурного пізнання дійсності, предметно втілених у пам'ятках, а вони самі гинули від байдужості, а то й свідомого геростратизму "славних пращурів великих правнуків поганих".

Чи не найбільше потерпіли від цього пам'ятки історії і культури культового призначення. Творців атеїстичного суспільства мало обходило те, що в них закарбувалась історія українського народу, його духовні помисли й ідеали, втілюючи могутній творчий та інтелектуальний потенціал від часів Київської Русі. Отож, прагнучи шонайшвидше досягти поставленої мети, вони підходили до оцінки культурних набутків в лоні релігії і церкви через призму завдань боротися з ними, що домінували над іншими, в тому числі, й пам'яткоохоронними.

Зараз, під час оновлення нашого суспільства, громадам повернути спалюжені часом та невдалими реставраціями стародавні пам'ятки церковного будівництва. В них можна побачити відсирілі та напівзруйновані стіни, де колись були фрески, які зараз вкриті шаром пізнішого тинькування. Видається необхідним виявити і примінити у сьогоденному храмовому будівництві прихований у стародавньому сакральному мистецтві елемент творчої енергії та набуті століттями навики й досвід. Відбудова храмів гостро ставить на порядок денний питання реставрації, підготовки висококваліфікованих спеціалістів з архітектури та монументального церковного малярства. Українська школа сакрального монументального малярства має давні традиції, які сприяли її виживанню навіть у лепцатах соціалістичного реалізму.

Храмова архітектура Слобожанщини становить цікавий матеріал, з питань внутрішньої побудови церковних споруд. На жаль, до цього часу, не приділялося цьому належної уваги. Але слід дуже ретельно переглянути всі етапи формування храмових інтер'єрів, щоб не втратити жодного коштовного досягнення, яке могло б слугувати подальшим поколінням.

Слобожанський регіон з'єднав у собі традиції храмобудування Російської держави та держав Заходу, і побудував свої культурні традиції створення образу православного храму. Саме тому і постала необхідність вивчення внутрішнього середовища храмів, починаючи з XVII сторіччя та до нашого часу на території Слобожанщини. Досі не проводилися дослідження у галузі формування внутрішнього простору церковних будівель, не піддавалося всебічному аналізу їх об'ємно-просторове рішення та типологія, не впроваджена методика їх дослідження. Зберігаючи та відновлюючи архітектурну спадщину, ми маємо змогу передавати традиції та багатовіковий досвід вітчизняної будівельної культури. Саме цей шлях дає можливість створення нової храмової архітектури, яка була б емоційно виразною, органічно пов'язаною з ландшафтом, пропорційною до людини, яка здатна організувати високохудожнє середовище. Поглиблене вивчення церковної споруди та усіх пов'язаних з її історією матеріалів дозволяє збагачувати й уточнювати наші знання з історії архітектури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до постанови Кабінету міністрів України 466 від 12.08.1992. «про вдосконалення положень про Державний реєстр національної культурної спадщини» та державної тематики Харківської державної академії дизайну і мистецтв «Дослідження розвитку культури, мистецтва, архітектури, будівництва в Слобідській Україні (номер держреєстрації 01974017698).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу даних текстових та архівних графічних матеріалів, виявити головні архітектурно композиційні та конструктивні засоби формування внутрішнього простору храмових споруд, а також побудувати систему декоративно-художнього облаштування церковних інтер'єрів Слобожанщини кін. XVII- поч. XXI ст. Для досягнення мети **визначені такі задачі:**

1. Виявити стан дослідження проблеми організації внутрішнього середовища православних храмових споруд Слобожанщини.
2. Визначити історико-культурні умови формування церков і фактори, які впливали на утворення їх композиційної побудови.
3. Класифікувати відомі та нововідкриті храми, визначити історико-архітектурну та мистецьку своєрідність формування їх внутрішнього середовища.
4. Визначити основні засоби морфологічної побудови внутрішнього архітектурного простору церков Слобожанщини.
5. Сформулювати принципи й засоби архітектурно просторової організації внутрішнього середовища храмових споруд під час панування різних

архітектурних стилів, виявити специфіку формоутворення їх внутрішнього простору.

6. Встановити рівень відповідності символічного змісту архітектурного образу храмових інтер'єрів Слобожанщини, загально прийнятим канонам.
7. Виявити найбільш змістовні акценти в загальній системі розвитку предметного наповнення храму, прослідкувати шляхи їх утворення.
8. Систематизувати засоби художньої виразності внутрішнього простору церков.

Об'єктом дослідження є інтер'єри - внутрішній простір православних храмів.

Предметом дослідження є еволюція композиційних прийомів формоутворення внутрішнього простору православних храмів (на прикладі храмів Слобожанщини кін. XVII- поч.XXI.ст.).

Методи дослідження у роботі використана комплексна методика, що узагальнює існуючий досвід досліджень і ґрунтується на натурних та архівно-бібліографічних матеріалах.

Наукова новизна полягає у тому, що в роботі вперше на основі репрезентативного аналізу документальних даних та натурних обстежень представлена еволюція композиційного формування внутрішнього простору православних культових споруд Слобожанщини.

Вірогідність наукових результатів і висновків дисертації забезпечена: методологією вихідних позицій, відповідністю методів дослідження його меті й задачам, якісним аналізом теоретичного й емпіричного матеріалу.

Наукове значення роботи. Матеріали дисертаційної роботи містять цілісну картину розвитку внутрішнього простору слобідських церков, а також виявляють особливості місцевого будівництва та облаштування храмів на терені загального розвитку церковної архітектури Росії та України.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані результати дослідження можуть бути використані при проведенні реставраційних робіт, а також проектуванні та будівництві нових церков.

Наукові результати впроваджені:

- в Харківській обласній держадміністрації, управління містобудування та архітектури при розробці заходів, щодо реставрації пам'яток сакральної архітектури Харківщини;
- матеріали дисертаційного дослідження передані Харківській філії інституту „УкрНДІпроектреставрація” для використання в проектно-реставраційній практиці;

- низка висновків дисертації впроваджена при розробці рекомендацій щодо проведення реставраційних робіт храмової архітектури м. Охтирка, Сумської області.

Особистий внесок здобувача. Введені у науковий обіг результати натурних обстежень та дані архівних пошуків, що стосувалися сакрального будівництва Слобідської України. Вперше системно досліджені інтер'єри Слобідських храмів, виявлені композиційні засоби їх побудови, характерні для даного регіону. В роботі визначено регіональну специфіку формоутворення внутрішніх просторів храмів в залежності від типології, стилістики та семантики споруди. Автором самостійно досліджено понад п'ятдесят церков, зроблена їх фотофіксація, станом на 2003 рік. До роботи залучені папери понад двохсот архівних справ, щодо церковного будівництва даного регіону.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації представилися в доповідях на науково-методичних конференціях професорсько-викладацького складу та аспірантів Харківської державної академії дизайну і мистецтв: на Всеукраїнській науково-методичній конференції "Дизайн – освіта 2003: досвід, проблеми, перспективи", м. Харків, 24-28 березня 2003 р.; на III електронній науковій конференції професорсько-викладацького складу ХДАДМ "Теорія і практика матеріально-художньої культури", м. Харків, 23-24 квітня 2003 р.; на III електронній конференції "Молода мистецька наука України", м. Харків, 20 грудня 2003р.; на VI науковій конференції молодих науковців "Молода мистецька наука України", м. Харків 22-23 квітня 2004 р.; на Всеукраїнській науковій конференції "Дизайн-освіта 2004: теорія, практика та перспективи розвитку", м. Харків 22-23 квітня 2004 р.

Публікації по темі дисертації. Основні наукові положення дисертації опубліковані у семи авторських статтях розташованих в наукових збірках, затверджених ВАКом України для опублікування основного змісту кандидатських та докторських дисертацій за фахом „архітектура”.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків загальним обсягом на 145 сторінок, списку використаних джерел – 197 найменувань, і додатків на 100 сторінках. У склад додатків входять ілюстрації до тексту, фотоматеріали, копії архівних креслень, математичні розрахунки й графіки, перелік досліджуваних храмів.

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, визначаються об'єкт, предмет, задачі й методи дослідження, розкриваються наукова новизна, теоретична й практична значущість дослідження, сформульовано основні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі «Історіографія, методика та джерельна база дослідження» на підставі аналізу вітчизняної і закордонної літератури дана коротка оцінка основних напрямків дослідження за даною проблематикою, визначені вихідні теоретичні положення. Виявлено основні фактори, що впливали на формування внутрішнього середовища Слобожанських храмів. Проаналізовано історичний досвід будівництва внутрішнього середовища у процесі його еволюційного розвитку.

У другому розділі «Аналіз архітектурно-конструктивної побудови внутрішнього простору храмів Слобожанщини» проаналізовано особливості архітектурно – конструктивної побудови внутрішнього простору храмів Слобожанщини. Виявлено їх основні типи. Проведена класифікація сучасних храмових споруд Слобожанщини. Викладені принципи їх проектування. Розглянуто композиційні прийоми формування внутрішнього середовища, виявлено їх типи, які відповідали зміні архітектурних стилів. Виявлена специфіка взаємозв'язку з характером функціональних процесів, що відбуваються у внутрішньому середовищі храму.

У третьому розділі „Аналіз декоративно - художнього формування інтер'єрів православних храмів Слобожанщини” викладено характеристики декоративних засобів формування православного інтер'єру, особливості композиційного розвитку та синтезу мистецтв в інтер'єрі церков. Розроблена класифікація іконостасів відповідно до часу будівництва, стилю побудови та матеріалу виконання.

У висновку викладені основні наукові висновки, отримані в дисертації, дані рекомендації з впровадження результатів дослідження у практику, намічені шляхи подальшого розвитку проблеми.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, зв'язок з науковими програмами, визначено мету й завдання, хронологічні й територіальні межі, наукову новизну та практичне значення дослідження церковних інтер'єрів Слобожанщини.

У розділі 1 «Історіографія, методика та джерельна база дослідження» висвітлено стан наукової вивченості теми та прослідкована історична ретроспектива храмів слобідської України.

Розглянувши роботи провідних українських вчених, істориків та мистецтвознавців Багалія Д.І., Редіна Е.К., Таранушенко С.А., Тица О.О., Степовика Д.В., Цапенко М.П., Лукомського Г.К., Лейбфрейда А.Ю., релігійних філософів Трубецького Е., Флоренського П., церковних діячів Філарета Гумілевського, Мітрополіта Никодима, архімандрита Афанасія,

єпископа Стефана, Олександра Меня, архітекторів Новгородова В.Е., Кодіна В.А., Бондаренко І.В., автор дослідження прийшов до висновку, що тема церковного будівництва завжди викликала цікавість дослідників проте саме Слобожанський храмовий інтер'єр, як прояв загального поєднання архітектури та багатьох мистецтв виявився мало вивченим.

Аналіз літературних джерел з теми дисертації свідчить, що в працях Фоміна П., Редіна Е.К. увага приділялася національному культовому здчеству XIV-XVIст. Цапенко М.П. в роботі, "Архітектура Лівобережної України XVII-XVIIIст.", описує типологічні особливості храмових споруд XVII-XVIIIст. Праці Мартиновича П. та Горленка В., Прот. Сецинського Е., Карповича В., арх. Філянського Н., Ор. Левницького надають уяву про особливості формування дерев'яного храмового здчства наших пращурів. Логвин Г., як і Юрченко П., торкаються процесу історичного розвитку форм українських храмів, розглядають архітектурно-типологічні особливості церков низки історико-етнографічних регіонів. Праця Таранушенко С.А. присвячена Покровському собору в м. Харкові, в якій він дав всебічний аналіз споруди, включаючи інтер'єр храму. Багалій Д.І., Гусєв А.Н., Жаріков Н.Л., присвятили свої роботи загальній характеристиці архітектури Слобожанщини. Таким чином стає зрозумілим, що обсяг публікацій, щодо храмового будівництва Слобожанщини є дуже обмеженим, а праці пов'язані з формуванням внутрішнього простору церков практично відсутні. Це свідчить про недостатньо міцну наукову базу з історії культового будівництва та про необхідність пошуку нових підходів до вивчення місцевої спадщини храмобудування.

Методика дослідження побудована на виявленні принципів та особливостей композиційного формоутворення церковних споруд. В роботі використовуються як загальнонаукові методи дослідження (емпіричні та теоретичні) так і спеціальні. Частково в роботі використовувалася комплексна методика Раннева В.Р, яка дала змогу проаналізувати широкі аспекти композиційного формування внутрішнього простору. При розгляді ретроспективи храмобудування було застосовано історико-аналітичний метод. Аналіз внутрішнього архітектурного середовища провадився за допомогою графо-аналітичного метода. Встановлення символічно-образного уявлення потребувало використання теоретико-аналітичного методу. Аналітико-порівняльний метод дозволив виявити відповідність образної моделі інтер'єрів з богословським канонем і традиціями місцевого будівництва, за допомогою історико-генетичного методу встановлено вплив іноземних та автохтонних факторів на розвиток храмового здчства Слобожанщини. Спеціальні методи представлені розрахунковим експериментом, виконаним за допомогою Maple-5, що дало можливість

виявити закономірність побудови та пропорційні особливості храмових споруд різного стильового напрямку та авторства.

Виявлені в результаті дослідження ретроспективи храмової архітектури XVII-XIX ст.. історичні та етнокультурні умови розвитку сакрального зодчества Слобожанщини дали можливість встановити етапи його еволюції:

- пер. пол..XVIIст. заселення слобідських земель вихідцями з Московії, західної України та Наддніпрянщини. Дерев'яні храми цього періоду, що склалися з трапезної та квадратної кліті перекритої наметом, зазнали більшого впливу архітектури Московської держави, але не мали подальшого розвитку.

- др. пол. XVIIст. відзначилась будівництвом мурованих храмів з основними рисами черкаського зодчества, які були типовими для дерев'яного будівництва (стрункість споруди, багатоярусність, гранчастість форм).

- на поч.. XVIII ст. на Слобожанщині виникає місцева архітектурна школа – Лиманська, храми якої мали хрестаті плани, одну, три або п'ять дуже високих бань з чотирма або п'ятьма заломами та ліхтарями.

- в XVIII –XIX ст.. слобідські зодчі мають вихід до здобутків європейської культури, активно впроваджують мистецькі та будівельні традиції Західної Європи при зведенні місцевих церков, композиція яких ускладнюється, з'являються хрестові у плані та хрестово - купольні споруди з різною кількістю бань, зростає їх висота.

В будівництві церков визначились певні сталі традиції та історично обумовлені архітектурно-художні особливості що полягали в наступному: 1) за об'ємно-просторовим та планувальним рішенням на Слобожанщині найбільшого поширення у XVII-XVIII ст. набуває: струнка, тридільна церква з трьома главами та домінуванням центрального об'єму; 2) за композиційним рішенням п'ятизрубні, одно -, три -, та п'ятиверхі церкви Слобожанщини близькі до храмів Наддніпрянщини з досить високими банями, й вертикальною композицією завершень; 3) встановлено, що композиційно-планувальні характеристики православних мурованих споруд Слобожанщини не лише сягають корінням у глибоке минуле, а й тісно пов'язані з народним дерев'яним зодчеством.

У другому розділі «Аналіз архітектурно-конструктивної побудови внутрішнього простору храмів Слобожанщини» розглянуті типологічні та композиційні фактори, що вплинули на розвиток церковних інтер'єрів. Зроблено порівняльний аналіз їх об'ємно-просторового, конструктивного та типологічного розвитку. Простежено фактори, що вплинули на формування особливостей будівництва церков в цьому регіоні та виявлено низку відмінностей, притаманних розвитку храмових інтер'єрів цієї місцевості.

Проведено класифікацію досліджуваних пам'яток архітектури. Загальна ланка розвитку типологічних відмінностей церков України, що представлена в працях Цапенко М.П., Бондаренко І.В., Кодіна В.А., Єрошкіної Є.А., Лесик О.О., доповнена ще п'ятьма типами, характерними для церков Слобожанщини і визначеними автором, при проведенні натурних та архівних досліджень.

Виявлено, що на відміну від інших регіонів України, особливостями типологічного розвитку місцевих церков є вживання хрестового плану з народною підставою розвитку, яка проявилась в прямокутній формі планових складових. Автором проведена класифікація сучасних храмових споруд, виявлено, що кожна з них тяжіє до певного історично-складеного типу. Це стає помітним вже при розгляді проєкту, в який архітектор вносить свої співзвучні сучасності ідеї. За планувальним рішенням новітні храмові споруди можна розподілити на хрестові, прямокутні безстовпні зального типу та тридільні з гранованою центральною та вівтарною частинами.

Аналіз конструктивно-просторової структури храмів сприяв виявленню особливостей її побудови на різних етапах формування церковних інтер'єрів:

- період панування стилю українського бароко характеризується наслідуванням в конструктивному плані традицій дерев'яної народної архітектури. В мурованих церквах використовуються засоби типові для дерев'яного будівництва: нахил стін до середини, телескопічна перспектива, використання системи заломів та бань, відкрите опасання, наявність відкритих в інтер'єрі бань. Ці особливості стають характерними для церков Західної, Центральної та Східної України. Відмінностями церков цих регіонів від слобожанських є те, що храми заходу переважно будувалися одnobанними, на Київщині та в центральній Україні панувала багатoverхість, тоді як на Слобожанщині переважали трибання церкви. Це визначило характер побудови їх внутрішнього середовища, просторових чарунок та особливості їх зорового сприйняття. Натомість зведення церков в Росії в цей період базувалося на зовсім інших конструктивних та композиційних принципах, де бані слугували тільки утворенню силуету храму і зовсім не відповідали інтер'єру.

- другий етап розвитку конструктивно-просторової структури співпадає з розповсюдженням на Слобожанщині стилів бароко та класицизму. Він відзначається повною відмовою від традицій народного дерев'яного будівництва і переходом до вживання півсферичного склепіння на високому світловому барабані, що покоїться на чотирьох масивних пілонах завдяки попружним аркам та парусам. Сприйняття такого інтер'єру ускладнюється поділом його на три нави. Втрачається притаманна церквам українського бароко цілісність внутрішнього простору.

- наступний етап розвитку характеризується появою храмів –ротонд, перекритих великим півсферичним куполом, що спирався на стіни. Поява такого архітектурно-конструктивного рішення викликає особливий підхід до організації інтер'єрного середовища. Внутрішній простір сприймається єдиним, створюючи уяву цілісної форми-оболонки. Такий тип храмів має багато спільного з російськими спорудами цього виду, які на Слобожанщині почали будувати в період класицизму.

- конструктивно-просторова структура церков, побудованих в неоросійському стилі, становить відмінний від попередніх етап розвитку конструктивного рішення і відзначається тим, що храми в своїй більшості перекривалися зімкнутим склепінням, не мали світлових відкритих в інтер'єр барабанів. Бані стають декоративними і лише збагачують силует споруди.

- виявлено, що формування базилікального типу храму, з його конструктивною системою є нетиповим для регіону дослідження.

- новітні церкви Слобожанщини в більшості не копіюють відомі зразки минулого. Їх конструктивно-просторова структура виключає наявність в інтер'єрі стовпів і нав. Цілісний простір перекривається коробовим склепінням. Стає помітним відхід від сталих конструктивних рішень.

Морфологічна побудова внутрішнього простору виявилась у характері розвитку внутрішньої форми, композиція якої базується на використанні низки пов'язаних між собою властивостей. Ускладнення простих форм співпадає з розширенням простору з особливістю конструкцій, з пошуком пластичної виразності внутрішнього об'єму. Виявлення динаміки форми та співвідношення просторових осей характеризується організованістю внутрішнього простору.

Храмам, збудованим в стилі українського бароко, які мають відкриті в інтер'єр гранчасті бані, притаманний динамічний розвиток простору вгору. В них максимально працює вертикальна вісь.

Під час панування стилю бароко відбувається зміна в динаміці форми. Поява п'яти відкритих в інтер'єрі барабанів, а також виявлення глибинної осі надає інтер'єрові більшої складності. Поряд з головними осями руху виникають декілька допоміжних, що ускладнює сприйняття внутрішнього церковного простору, відкриваються нові перспективні точки зору, інтер'єр розбивається на окремі частки.

В стилі класицизму зазначається більше спрощення внутрішнього середовища церков, добре відчутні осі висоти та глибини. Загостреному сприйняттю висоти приміщення сприяв різкий перехід з-під низького склепіння в світлу підкупольну частину. Та хоча в деяких випадках, величина осі глибини привалює, увагу привертає до себе саме вісь висоти, яка є більш емоційно напруженою. В центричних ротондальних спорудах, вісь висоти не

має такого розвитку, увесь інтер'єр відкритий для глядача, а при аналізі динаміки форми, виявляється, що усі осі майже рівноцінні. При аналізі динаміки просторової форми ротондальних споруд виявляється відносна їх рівнозначність.

Простір церков неоросійського стилю розвивається лише вглиб, не виникає навіть ілюзорного уявлення про його розвиток по вертикалі. Средохрестя відсутнє в такому типі споруд, що зближує їх з базилікальними храмами.

Храми неовізантійського стилю по характеру композиційної побудови інтер'єру розмежувалися на дві групи. Одній була притаманна глибинна вісь, вздовж якої розвивався простір, іншій - властива наявність двох осей: глибини та висоти. І хоча вісь глибини була довшою, домінувала в інтер'єрі саме вісь висоти. У просторі акцентувалося средохрестя із куполом на світловому барабані. Вертикальний розвиток простору інтер'єру домінував над горизонтальним.

В досліджених сучасних храмах простежується декілька шляхів розвитку внутрішнього простору: без світлового барабану, споруди зального типу, в яких осі глибини та висоти є майже рівноцінними; хоча, враховуючи сучасні прагнення розвитку простору у гору, навіть при відсутності світлового барабану більше пращує вісь висоти.

Виявленню морфологічних ознак побудови простору сприяло дослідження пропорційних особливостей інтер'єрів церков Слобожанщини в порівнянні з внутрішнім простором храмів інших регіонів. Завдяки застосуванню автором методу математичної статистики з використанням пакету Maple 5, були проведенні аналізи співвідношень елементів внутрішніх просторів та встановлені їх пропорційні особливості. Виявлені математичні закономірності відобразились в графіках залежності параметрів від: 1) часу побудови, 2) стильової приналежності, 3) характеру пропорційних співвідношень, притаманних тому чи іншому зодчому.

Порівняння пропорційних систем церков західної України, Наддніпрянщини та Слобожанщини свідчить, що кожен регіон України має відмінності пропорційних побудов інтер'єрів храмів, не зважаючи на канонічні вимоги та принципи будівництва. Аналіз пропорційних закономірностей Слобожанських храмів дозволив виявити модульну одиницю побудови церковного інтер'єру та встановити властиві кожному автору гармонійні співвідношення.

Значення кольору в просторі інтер'єру прослідковано на матеріалах натурних обстежень слобожанських церков, що дало можливість виявити:

- концентрація кольору відбувається в головному просторі храму, зростаючи від периферії до центру;
- колірність розподіляється не рівномірно, збільшуючись від насичених темних площин до дрібних кольорових плям;
- структура колірного рішення і його інтенсивність змінюється протягом літургії в залежності від символічного значення богослужіння;
- кожен архітектурний стиль має свою систему колірного оздоблення та вживає певну кольорову гаму.

Аналіз освітлення внутрішнього середовища церков різних типів в різних історичних періодах розвитку архітектури призвів до виявлення окремих систем освітлення, які залежали від певного архітектурного стилю. У просторі церков стилю українського бароко домінує верхнє світло від бань, і верхньо – бокове – від вікон, які розташовані на значній відстані від підлоги. Таким чином, створюється максимальна концентрація світлових потоків до центру храму, де панує вертикальна вісь розвитку внутрішнього простору. В загальному світловому потоці домінує світло усіх ярусів. У системі верхнього освітлення багатокупольних храмів (бароко та неовізантійського стилю) панують світлові потоки центрального куполу. У тридільних церквах – освітлюється центральний об'єм, у ротондах – центр храму. Інтенсивність освітлення вертикальних поверхонь всіх храмів зростає знизу вгору. Виняток складають храми неоросійського стилю, з відсутністю світлового барабану, що змінює напрямок потрапляння світла до інтер'єру, його кількість та особливо відчуття єдності з навколишнім простором. При будівництві сучасних церков вживається освітлення інтер'єру завдяки зтріяним та одинарним віконним отворам у один та два яруси. Віконні отвори знаходяться на значній відстані від рівня підлоги, збільшуючи внутрішній простір інтер'єру. Прикладом такої системи освітлення може бути Сергієвська та Олександрівська церкви в місті Харкові.

Виявлені особливості освітлення інтер'єрів церков Слобожанщини:

- у головному просторі храму завжди (за винятком церков неоросійського стилю – з коробовим склепінням) присутня комбінована системі освітлення - верхнє освітлення, разом з верхньо- боковим домінує у загальному просторі;
- освітлення головного простору храму нерівномірне. Характер освітлення і яскравість поверхонь зростає знизу вгору;
- загальне освітлення внутрішнього простору церкви складається як з природнього освітлення (прямого та відбитого), так і з штучного (свічки,

панікадило, семисвічник). Домінування природнього освітлення доповнюється штучним, джерела якого розміщені за канонам в центрі храму;

- характер розподілу світлових потоків набуває змін від циркульного – у верхньому ярусі храму (вікна у барабані) до лінійного – у нижньому (вікна в стінах), світлові потоки направлені до основних композиційних та змістовних центрів інтер'єру: іконостасу, кіотів, престолу, тетраподу.

У третьому розділі **Аналіз декоративно - художнього формування інтер'єрів православних храмів Слобожанщини** досліджуються організація та особливості декоративного оздоблення та облаштування внутрішнього церковного простору. Виявлені хронологічні етапи розвитку декоративних мистецтв (вітражу, мозаїки, живопису, декоративної пластики). Прослідковано етапи розвитку іконостасного мистецтва, які відбувалися завдяки зміні архітектурних стилів.

Символічні аспекти формування інтер'єрного простору церков пов'язані з церковним богослужінням в якому одне з важливіших місць займає образна символіка. Кожна окрема річ у церкві відіграє символічну культову функцію і має чітко визначене місце в інтер'єрі. Аналіз внутрішнього середовища православних храмів Слобожанщини підтвердив, що створення його базується на загальних канонічних вимогах. Літургія, що відтворює основні ідеї християнського світогляду, кожен фрагмент служби, релігійний обряд та пов'язана з ним кожна частина храму набувають символічного змісту.

Матеріал дослідження виявляє, що побудова внутрішнього простору церков Слобожанщини повністю відповідає символічним уявленням, які сформовані у християнській релігії. Аналіз символічного формування внутрішнього простору призвів до виявлення декількох площин вживання:

- символіка форми (плану й об'ємно просторового рішення);
- символіка кольору пов'язана з християнськими уявленнями та канонічними вимогами православної церкви;
- символічно визначені принципи розташування предметного наповнення в середині церкви та станкового живопису в інтер'єрі храму.

Церковне дійство відбувається з участю великої кількості речей, обладнання та елементів архітектури, необхідних як для здійснення так і сприйняття літургії. При розгляді предметного наповнення інтер'єру виявлено, що його складові: тетрапод, криласи, амвон, престол, ківорій, семисвічники, мають стале положення в просторі церкви, проте мають можливість змінювати свої композиційні особливості в залежності від типу споруди.

Особлива роль в інтер'єрі відводиться іконостасу, який на протязі розвитку всіх стилів був композиційним центром внутрішнього середовища та змінювався типологічно та стилістично. Під час панування стилю українського бароко стає характерним високий, багатоярусний іконостас, що сягає пандантивів і відповідає відкритій структурі внутрішнього простору, розрахований на сприйняття з невеликої відстані. Слобожанські іконостаси стилю бароко мають багато спільного з іконостасами Росії. Їм притаманна насиченість пластичним декором з використанням архітектурних мотивів, три ярусність, вихід в підкупольний простір. Класицизм характеризувався зведенням збірних іконостасів, лаконічних і відкритих. Їх висота зменшується, існує чітке розмежування ярусів, панують прямі лінії, симетричні форми, відсутність різьблення, наявність ордерних елементів. Неовізантійський стиль дав своєрідне рішення іконостасів: вони стають нижчими, отримують прямолінійне завершення, значно відкривають вівтарний простір, стають більш сумірними з людиною.

У сучасному зведенні іконостасів прослідковуються декілька напрямків: - наслідування композиційних прийомів та засобів стилю бароко;

- іконостаси з чіткою побудовою та обмеженою кількістю прикрас, наслідування доби класицизму;

- іконостаси, що мали ознаки першого і другого спрямування.

- особливу групу складають ярусні іконостаси, розвинені по висоті і глибині з ускладненим завершенням, без різьблення, з широким використанням білого кольору. У відповідності з виявленими ознаками автором була запропонована класифікація іконостасів слобожанських храмів.

Дослідження внутрішнього простору церков призвело до виявлення низки мистецтв, які сприяли формуванню храмових інтер'єрів:

- декоративне різьблення / початок застосування – українське бароко, розповсюджується на всі подальші архітектурні стилі/ використовується для декоративного облаштування іконостасів, кіотів, вікон, дверей, пройомів (орнаментально рослинна тематика).

- монументальний живопис / початок застосування – стиль бароко, розповсюджується на всі подальші стилі/ для декоративного оформлення стін та склепін інтер'єру (релігійні теми).

- декоративна пластика / широке застосування під час панування стилю класицизму / широкий спектр вживання, від дрібної пластики на стінах та стелі, до кесонованих склепін та скульптурних композицій на завершеннях іконостасу (геометричні, рослинні мотиви).

- вітраж / нетиповий вид мистецтва для православної церкви, застосовується наприкінці XIX – поч. XXІст./ використовується для оформлення вікон, виконання ікон та іконостасів.

- мозаїка / широкого розвитку на Слобожанщині не отримала/ в інтер'єрах не застосовується, лише для зовнішнього оформлення (зображення святих).

Розглянувши складну систему взаємозв'язку різноманітних мистецтв у внутрішньому просторі церкви, можна прийти до висновку, що для формування храмового інтер'єру велике значення відіграв не кількість прикрас або ікон, а обґрунтоване поєднання різних за своєю природою мистецтв в єдине ціле, та формування на основі цього поєднання цілісного архітектурно - художнього образу, який відповідає меті створення храму.

ВИСНОВКИ.

1. Проведений аналіз широкого кола літературних джерел показав, що до питань історичної ретроспективи, типології та стилістики храмового зодчества Слобожанщини зверталась значна кількість науковців (істориків, мистецтвознавців, релігійних діячів) проте аспектам формування внутрішнього простору слобожанських храмів приділялось недостатньо уваги. Інтер'єр церков не одержав в наукових працях належної оцінки як формотворчій і знаково-символічний чинник.

2. В результаті репрезентативного аналізу документальних даних та матеріалів натурних обстежень православних храмів сходу України, встановлені багаторівневі культурні напашарування, які сформували своєрідне мистецьке середовище цього краю. Виявлення цих культурних прошарків дало змогу побудувати уявлення про слобідські церковні інтер'єри, що розвивались в трьох загальних напрямках: під впливом російської церковної архітектури, архітектури Наддніпрянщини та дерев'яного місцевого будівництва.

3. Дослідження об'ємно – просторових та планувальних структур храмових споруд дало змогу констатувати, що як у дерев'яному, так і в мурованому зодчестві вони мають глибоке історичне коріння, яке базується на місцевих традиціях сакрального будівництва. Найвизначнішим фактором розвитку храмової архітектури Слобожанщини є те, що вона розвивається самостійно, без надмірного впливу країн Заходу та Візантії. Це позначилося в характері планувальних рішень, які за своїм типом тяжіють до взірців народного зодчества. Автором проведена класифікація типів церков на основі даних попередніх досліджень і самостійних пошуків.

4. При розгляді морфологічних аспектів розвитку внутрішнього простору церков було визначено що: кожен архітектурний стиль має притаманну саме йому траєкторію розвитку внутрішнього простору. Відмічається періодичність змін характеру його динаміки; найбільш статичними виявилися простори центричних храмів стилю класицизм, найбільш динамічними є споруди стилю українського бароко. Автором вперше було запропоновано застосування методу математичної статистики з використанням пакету Maple 5, який до того не застосовувався для дослідження архітектурних об'єктів. Це дало можливість виявити, що мурованим церквам Слобожанщини притаманний власний принцип розвитку, що базується на традиціях закладених майстрами ще у дерев'яному будівництві;

В результаті розгляду колірною оздоблення храмів відмічені шляхи застосування кольору: відповідність і невідповідність зовнішнього колірною рішення внутрішньому, використання в інтер'єрі та екстер'єрі нейтральної кольорової гами.

Дослідження системи природного освітлення внутрішніх просторів слобожанських храмів показало, що:

- в спорудах українського бароко, бароко, та неовізантійського стилів панувало верхнє та верхньо - бокове. Спорудам неоросійського стилю притаманне бічне освітлення;
- пропорції віконних отворів були досить сталими, змін зазнавала композиція віконних сполучень та форма їх завершень;
- за характером спрямування світлових потоків розповсюдження їх є не рівномірним зростаючим від рівня підлоги до склепіння.

5. Встановлено, що внутрішнє середовище слобідських церков різних типів на окремих етапах розвитку церковної архітектури в Україні виявляється як результат перенесення образної інваріантної моделі внутрішнього середовища у різні контексти культури і історії. У кожному конкретному випадку інтер'єр церкви є результатом взаємної синхронізації прообразної моделі - внутрішнього середовища і цілісного образу храму, який формується в межах традицій, за принципами та засобами даного періоду розвитку. Характерним для церков Слобожанщини виявилось використання автотехтонного типу плану із застосуванням привнесених елементів форми оболонки.

6. Розгляд символічної побудови внутрішнього простору церков та порівняння його з загальними символічними аспектами формування православної церкви виявив, що:

- православним церквам притаманне стійке використання церковних канонів та традицій будівництва;

- завдяки систематизації свідчень про поділення простору на бабинець, храм вірних і вівтар, як канонічно обумовлених та символічних чинників встановлена відсутність в деяких сучасних церквах притвору. Це свідчить про загальну зміну підходу до побудови символічно змістовних частин інтер'єру.

7. Дослідження внутрішнього наповнення церков Слобожанщини призвело до створення загальної системи уявлення про формування церковного інтер'єру, яке повністю відповідає канонічним вимогам православної церкви. Найвиразнішим засобом мистецького оздоблення інтер'єру церкви є іконостас. Автором запропонована система розгляду розвитку іконостасів Слобожанщини, як складової частини загальної побудови внутрішнього простору церкви. Запропоновано поділити іконостаси слобожанських храмів за стильовими ознаками на наступні групи:

- іконостаси що наслідують принципи побудови стилю українського бароко та бароко / велика кількість різьблених прикрас, складна форма ікон;
- іконостаси що відтворюють особливості архітектури стилю класицизм / спрощення форми, стриманий декор;
- перехідний етап між означеними вище типами.

8. Проведений аналіз архітектурно-мистецьких засобів виразності сприяв створенню загальної системи побудови внутрішнього простору за допомогою різних видів мистецтв. Простеживши розвиток місцевих традицій у скульптурній пластиці, монументальному живописі, вітражі та різьбленні виявлені наступні особливості:

- широкого розповсюдження з часів стилю українського бароко набуло декоративне різьблення, яке за своїм характером є наскрізним із складною системою формування;
- розповсюдження монументального живопису в інтер'єрах храмових споруд Слобожанщини повністю відповідає канонічним вимогам православ'я та не несе у собі своєрідного інтерпретованого характеру;
- застосування скульптурної пластики в інтер'єрі вносить значне різноманіття як в характер побудови внутрішнього простору так і в акцентування його архітектурно-конструктивного рішення. Скульптурна пластика Слобожанщини є значно простішою, за скульптурну пластику інших регіонів України, вона більше тяжіє до геометричних форм, та симетрії. Вживання в декорі мотивів флори та фауни є поодиноким явищем;
- з кін. ХХ - поч.ХХІ ст. значно поширилося вживання вітражу. Цей вид мистецтва є не типовим для православних церков, хоча його розповсюдження стає характерною рисою сучасних храмів, так і церковних споруд ХХ ст.

СПИСОК ОПУБЛКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Дерев'яно І.С. Орнамент в інтер'єрі православних культових споруд // Традиції та новації у вищій школі архітектурно-художньої освіти. Збірка наук. праць вищих навч. закладів художньо-будівельного профілю України та Росії. – Х.: ХДАДМ, 2001, Вип.№2-3, 2002, Вип.№1. – С.166-168.
2. Дерев'яно І.С. Сучасна храмова архітектура та тенденції її розвитку // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Х., 2003, Вип.№2. – С. 16-22.
3. Дерев'яно І.С. Розвиток стилю в культовій архітектурі Слобожанщини // Традиції та новації у вищій школі архітектурно-художньої освіти. Збірка наук. праць вищих навч. закладів художньо-будівельного профілю України та Росії. –Х.: ХДАДМ, 2003, Вип.№1-2. – С.195-197.
4. Дерев'яно І.С. Синтез образотворчого мистецтва в храмових інтер'єрах Слобожанщини // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Х., 2003, Вип.№3. – С. 29-34.
5. Дерев'яно І.С. Особливості формування внутрішнього простору православних храмів Слобожанщини, побудованих в стилі українського бароко // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. –Х., 2004, Вип.№3.-С.33-38.
6. Дерев'яно І.С. Основні етапи еволюційного розвитку іконостасів Слобожанщини // Традиції та новації у вищій школі архітектурно-художньої освіти. Збірка наук. праць вищих навч. закладів художньо-будівельного профілю України та Росії. – Х: ХДАДМ, 2003, Вип.№3-4, 2004, Вип. №1-2. –С.219-221.
7. Дерев'яно І.С. Декоративне облаштування підкупольного простору православних храмів, збудованих в стилі класицизм (на прикладі церкви Святої Великомучениці Варвари в с. Капітолівці Ізюмського р-н) // Молода мистецька наука України: III наукова конференція молодих науковців. –Х., ХДАДМ, 2003.
8. Дерев'яно І.С. Емоційний вплив архітектурного простору храмової споруди // Дизайн-освіта 2003: довід, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції. – Х., ХДАДМ, 2003. – С.229-234.
9. Дерев'яно І.С. До питання відбудови храмових споруд (на прикладі храму в ім'я всіх святих в с. Старий Мерчик) // Теорія і практика матеріально-художньої культури: III електронна наукова конференція професорсько-викладацького складу ХДАДМ за підсумками роботи у 2002/2003н.р. - Х., ХДАДМ, 2003, №3. – С.38-40.

10. Дерев'яно І.С. Стан сучасного церковного інтер'єру Слобожанщини ХХ-ХХІ ст.// Молода мистецька наука України: VI наукова конференція молодих науковців – Х.: ХДАДМ, 2004, № 6. – С.36-38.
11. Дерев'яно І.С. Дослідження храмових інтер'єрів на основі математичних розрахунків // Дизайн-освіта 2004: теорія, практика та перспективи розвитку: Всеукраїнська наукова конференція, -Х., ХДАДМ, 2004, - С.17-20.

АНОТАЦІЯ

Дерев'яно І.С. Еволюція композиційних прийомів формування внутрішнього простору православних храмів Слобожанщини ХVII-поч.ХХІст.. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури за спеціальністю **18.00.01.** – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. – Харківський державний технічний університет будівництва та архітектури, м. Харків, 2007.

У дисертації досліджені композиційні прийоми формування внутрішнього простору православних храмів Слобожанщини ХVII-поч.ХХІст. Висвітлені історичні етапи розвитку храмового будівництва, встановлені типологічні, стилістичні та об'ємно просторові особливості побудови церковних інтер'єрів. Здійснено комплексний аналіз морфологічних принципів формування внутрішнього простору церков Слобожанщини. Проведений порівняльний аналіз церков Росії, західної України та Слобожанщини з метою виявлення особливостей, притаманних інтер'єрам останньої. Вперше проведено повне всебічне дослідження церковних інтер'єрів, простежено розвиток іконостасу як основного елементу інтер'єрного обладнання, за конструктивним й стилістичним принципом, розроблено його типологію. Виявлені традиційні та новітні підходи у проектуванні та оздобленні інтер'єрів сучасних церков і їх іконостасів.

Ключові слова: внутрішній простір, інтер'єр, храм, стиль, еволюція, формування, типологія, склепіння, іконостас, синтез, композиція, об'єм, простір, трапезна, арка, апсида, вівтар.

АННОТАЦИЯ

Дерев'яно И.С. Эволюция композиционных приемов формирования внутреннего пространства православных храмов Слобожанщины ХVII-нач. ХХIвв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры по специальности 18.00.01– теория архитектуры, реставрация памятников архитектуры. Харьковский государственный технический университет строительства и архитектуры. Харьков, 2007г.

В диссертации исследована эволюция композиционного формирования внутреннего пространства православных храмов Слобожанщины XVII-нач. XX вв.. Актуальность темы обусловлена малой степенью изученности этого вопроса, отсутствием научно - обоснованных рекомендаций. Комплекс нерешенных вопросов позволил наметить направление исследования: выявление исторических, региональных особенностей формирования внутреннего пространства храмовых интерьеров и разработка принципов их реставрации и реконструкции. В диссертации выявлено, что интерьер православного храма являет собой сложный многофункциональный объем, разделенный внутри на пространства, обусловленные символическими требованиями, определенными законами православья.

В работе определены исторические этапы храмового строительства, установлены типологические, стилистические и объемно-пространственные особенности построения церковных интерьеров. На основе сопоставительного анализа установлено, что региональные особенности формирования внутреннего пространства церквей Слобожанщины складывались под влиянием архитектуры России, западной и центральной Украины, а также своеобразных народных влияний. Проведен сравнительный анализ церквей России, Слободской и западной Украины с целью выявления особенностей присущих храмовым интерьерам Слобожанщины.

В работе осуществлено комплексное исследование морфологических принципов формирования внутренних пространств сакральных сооружений. Выявлены особенности характера развития пространства (динамическое, статическое), специфика колористического и светового построения, пропорциональные особенности. Впервые в исследовании применен метод математической статистики для анализа пропорциональных соотношений и выявления их особенностей в интерьерах слобожанских храмов различных типологических групп и стилевой принадлежности. Подробно изучено внутреннее наполнение церквей. Выявлены основные символические и предметные акценты формирования. Исследованы иконостасы церквей и предложена их классификация. Определены три основные пути развития современного иконостаса: наследуя стиль барокко – с большим количеством декоративной пластики, и сложными формами икон, классицизм – минимальное количество украшений, строгое формирование рядов, иконы

правильной формы, и промежуточные между ними переходной тип иконостасов.

Изучены пути развития современного храмового строительства Слобожанщины и его интерьеров. Выявлено, что каждая из церквей тяготеет к определенному исторически - сформированному архитектурному стилю. За прототип церквей берутся храмы прошлых лет, и делается определенная переработка образного, планировочного и объемно – пространственного решения. Не смотря на это, выявлен целый ряд церквей, принадлежность которых, к какому ни будь стилю не определена. Современные подходы и направления строительства настолько разнообразны, что не вписываются в рамки созданных в прошлом стилевых границ, и образуют новейшие предпосылки развития.

Ключевые слова: внутреннее пространство, интерьер, храм, стиль, эволюция, формирование, типология, свод, иконостас, синтез, композиционный, объемно-пространственный, трапезная, арка, апсида, алтарь.

ANNOTATION

Derevyanko I.S. The evolution of composition methods inside space in the temples of West Ukraine is formed in XVII-XX century. – Manuscript.

This dissertation is for obtaining scientific degree the Candidate of Architecture; speciality **18.00.01**- the theory of architecture, restoration the monuments of architecture. – Kharkiv Technical University of Building and Architecture. -Kharkiv, 2007.

This dissertation researches the evolution of composition methods inside space in the temples of West Ukraine in XVII-XX century. The historical periods of Ukrainian Churches development is considering. The typology, style and volume-space particularly of building churches interiors are ascertained. Included a comprehensive analysis of the morphology principles of the formation of interiors in the West Ukraine churches. The comparative analysis of the Russians, West Ukraine and East Ukraine churches was made in order to find particularly of the interiors. The development of the iconostasis is examined as a fundamental element of the Church's interiors, and its typology is developed according to structural and aesthetic principles. Tradition and modern ways in the building and decoration of the Church's interiors, iconostases were found.

Key words: inside space, interiors, church, style, evolution, form, typology, vault, iconostasis, synthesis, composition methods, volume-space, trapeznaya, arch, apses, altar.

ТОНМ

Підписано до друку 21.11.2006 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Друк – ризографія. Умовн. друк. арк. 0,9.
Гарнітура Times New Roman. Наклад 100 прим. Зам. № 695314

Надруковано у СПДФО Ізрайлев Є.М.
Свідоцтво № 04058841Ф0050331 від 21.03.2001р.
61024, м. Харків, вул. Гуданова, 4/10

452423

Ав

АВ 70.965

Мист.

2008

Мист